

سید جمال‌الدین اسدآبادی؛ پیشگام بیداری اسلامی و منادی وحدت امت

مقدمه

قرن نوزدهم میلادی را می‌توان یکی از حساس‌ترین دوره‌های تاریخ جهان اسلام دانست. در این دوره، بخش‌های وسیعی از سرزمین‌های اسلامی تحت نفوذ یا سلطه قدرت‌های استعماری قرار گرفتند و همزمان ضعف ساختارهای سیاسی، استبداد داخلی، عقب‌ماندگی علمی و اختلافات مذهبی و قومی، جوامع اسلامی را با بحران‌های عمیقی مواجه ساخت. در چنین شرایطی، سید جمال‌الدین اسدآبادی به عنوان یکی از برجسته‌ترین مصلحان و اندیشمندان جهان اسلام ظهور کرد و کوشید با ارائه راهکاری مبتنی بر آگاهی، اصلاح دینی، مبارزه با استبداد و اتحاد مسلمانان، مسیر تازه‌ای را پیش روی امت اسلامی قرار دهد. اندیشه‌های او نه تنها بر تحولات سیاسی و اجتماعی ایران، بلکه بر جریان‌های اصلاحی در سراسر جهان اسلام تأثیر عمیقی بر جای گذاشت.

زندگی و سیر علمی سید جمال‌الدین اسدآبادی

سید جمال‌الدین اسدآبادی در سال ۱۲۵۴ هجری قمری در اسدآباد همدان متولد شد. هرچند درباره محل دقیق تولد او اختلاف نظرهایی وجود دارد و برخی منابع زادگاه وی را اسعدآباد کابل دانسته‌اند، اما بیشتر پژوهشگران او را منتسب به اسدآباد همدان می‌دانند. پدرش سید صفدر از خاندان اهل علم و مادرش سکینه بیگم از سادات حسینی بود.

وی از دوران کودکی به فراگیری علوم اسلامی پرداخت و در قزوین، نجف، کربلا و سامرا نزد برجسته‌ترین عالمان عصر خود به تحصیل فقه، اصول، حدیث، تفسیر، کلام، منطق و حکمت پرداخت. نبوغ علمی او به اندازه‌ای بود که در سنین جوانی مورد توجه محافل علمی عراق قرار گرفت.

زندگی سید جمال با سفرهای متعدد علمی و سیاسی همراه بود. او در سال ۱۲۷۰ هجری قمری راهی هند شد و پس از آن به مکه سفر کرد. سپس از طریق مشهد به افغانستان رفت و مدتی در کابل حضور داشت. فعالیت‌های سیاسی و فکری او موجب نگرانی دولت استعمارگر بریتانیا شد و به همین دلیل از هند اخراج

گردید. پس از آن به مصر رفت و در آنجا نیز به دلیل فعالیت‌های اصلاح‌گرایانه و ضد استعماری، تحت فشار قرار گرفت. سپس راهی استانبول شد و در سال ۱۲۸۶ هجری قمری وارد پایتخت عثمانی گردید.

آثار و تألیفات سید جمال‌الدین اسدآبادی

فعالیت‌های فکری سید جمال‌الدین تنها به سخنرانی‌ها و مبارزات سیاسی محدود نبود، بلکه آثار مکتوب فراوانی نیز از خود به جای گذاشت که هر یک بخشی از اندیشه اصلاحی و تمدنی او را منعکس می‌کند.

از مهم‌ترین آثار و تألیفات وی می‌توان به کتاب «جمالیه» شامل مجموعه‌ای از مقالات علمی، فلسفی، اخلاقی و اجتماعی اشاره کرد که در سال ۱۳۱۲ قمری منتشر شد. کتاب «شرح حال اکهوریان با شوکت شمال»، رساله مشهور «رد نیچریه» در نقد اندیشه‌های مادی‌گرایانه، «تاریخ الافغان» به زبان عربی، مجله «ضیاء الخافقین»، «خاطرات سید» به گردآوری شیخ محمدعلی محزومی، «الوصیه السیاسیه الاسلامیه» و «الحقائق» از دیگر آثار منتسب به او هستند.

در کنار این آثار، انتشار هجده شماره از روزنامه «عروه‌الوثقی» با همکاری محمد عبده در پاریس، یکی از مهم‌ترین اقدامات فرهنگی و رسانه‌ای سید جمال به شمار می‌رود که نقش مهمی در ترویج اندیشه اتحاد اسلامی و مبارزه با استعمار ایفا کرد.

مجموعه آثار سید جمال نشان می‌دهد که دغدغه اصلی او اصلاح اندیشه دینی، مبارزه با سلطه بیگانگان، ارتقای آگاهی سیاسی مسلمانان و ایجاد همبستگی میان جوامع اسلامی بوده است.

نقش سید جمال‌الدین در مطبوعات و بیداری سیاسی ایران

تحولات سیاسی و نظامی ایران در دوران قاجار، به‌ویژه پیامدهای جنگ‌های ایران و روس، زمینه توجه نخبگان ایرانی به ضرورت اصلاحات را فراهم کرد. با ورود صنعت چاپ و انتشار نخستین روزنامه‌ها، امکان انتقال اندیشه‌های جدید به جامعه فراهم شد. در این میان، سید جمال‌الدین اهمیت مطبوعات را به‌عنوان ابزاری برای آگاهی‌بخشی عمومی به‌خوبی درک کرده بود.

انتشار روزنامه‌هایی همچون «اختر» و ترجمه مقالات «عروه‌الوثقی» موجب شد که مخاطبان ایرانی با مسائل جهان اسلام، استعمار و ضرورت وحدت مسلمانان آشنا شوند. سید جمال با بهره‌گیری از ظرفیت

رسانه و ارتباطات مکتوب، تلاش کرد افکار عمومی را نسبت به مشکلات کشور و جهان اسلام حساس کند.

وی شیوه‌های نوین مبارزه فکری را به شاگردان خود آموزش می‌داد و از طریق مکاتبه با علما، سیاستمداران و نخبگان اجتماعی، آنان را نسبت به خطر استبداد و نفوذ قدرت‌های خارجی آگاه می‌ساخت. همین فعالیت‌ها موجب شد که نام او به عنوان یکی از تأثیرگذارترین چهره‌های بیداری سیاسی ایران مطرح شود.

سید جمال و زمینه‌های شکل‌گیری نهضت تنباکو و مشروطه

یکی از مهم‌ترین عرصه‌های اثرگذاری سید جمال‌الدین در ایران، مبارزه با استبداد و نفوذ بیگانگان بود. او معتقد بود که ریشه بسیاری از مشکلات جامعه در خودکامگی حاکمان و بی‌تفاوتی مردم نسبت به سرنوشت سیاسی کشور نهفته است. از این رو در سخنرانی‌ها و جلسات مختلف، مردم را به مقابله با ظلم و مطالبه عدالت فرا می‌خواند.

سید جمال در تهران به صراحت از سیاست‌های ناصرالدین‌شاه و امتیازدهی‌های گسترده به بیگانگان انتقاد می‌کرد. بسیاری از شب‌نامه‌ها و نوشته‌های اعتراضی آن دوره به او نسبت داده می‌شد. همچنین برخی مورخان نقش او را در شکل‌گیری فضای فکری نهضت تحریم تنباکو مؤثر دانسته‌اند.

نهضت تنباکو نشان داد که همکاری میان علما و مردم می‌تواند قدرت استبداد را به چالش بکشد. این تجربه بعدها زمینه‌های فکری و اجتماعی نهضت مشروطه را فراهم ساخت. بسیاری از مفاهیمی که در مشروطه مطرح شد، از جمله عدالت، قانون‌گرایی، محدود شدن قدرت حاکمان و مسئولیت اجتماعی علما، پیش‌تر در اندیشه‌ها و فعالیت‌های سید جمال‌الدین مطرح شده بود.

اندیشه اتحاد اسلام و تقریب میان مسلمانان

مهم‌ترین و ماندگارترین میراث فکری سید جمال‌الدین اسدآبادی را باید در اندیشه اتحاد اسلامی جست‌وجو کرد. او بر این باور بود که جهان اسلام بیش از هر چیز از تفرقه و پراکندگی رنج می‌برد و قدرت‌های استعماری نیز از همین شکاف‌ها برای سلطه بر مسلمانان بهره می‌گیرند.

سید جمال صدها نامه و پیام به زبان‌های فارسی، عربی و ترکی برای علما، اندیشمندان و رهبران سیاسی

کشورهای اسلامی ارسال کرد و آنان را به همگرایی و همکاری فراخواند. هدف او ایجاد جبهه‌ای واحد در برابر استعمار و استبداد بود.

از نگاه وی، اختلافات مذهبی نباید مانعی در برابر منافع کلان امت اسلامی باشد. او اتحاد مسلمانان را نه یک شعار احساسی، بلکه ضرورتی سیاسی و تمدنی می‌دانست. دفاع از استقلال کشورهای اسلامی، مقابله با نفوذ قدرت‌های خارجی و بازگشت به عزت و اقتدار امت اسلامی، از مهم‌ترین اهداف نظریه اتحاد اسلام در اندیشه سید جمال بود.

فعالیت‌های اصلاحی سید جمال‌الدین در مصر

مصر یکی از مهم‌ترین عرصه‌های فعالیت سید جمال‌الدین به شمار می‌رود. وی پس از ورود به این کشور به تدریس علوم اسلامی پرداخت و به سرعت حلقه‌ای از شاگردان و علاقه‌مندان پیرامون او شکل گرفت. سخنرانی‌های وی در الازهر و محافل علمی مصر، نسل جدیدی از اندیشمندان مسلمان را تحت تأثیر قرار داد.

سید در مصر «حزب الوطنی» را تأسیس کرد و تلاش نمود فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی مسلمانان را سازماندهی کند. این تشکل علاوه بر توجه به مسائل سیاسی، بر ارزش‌های دینی و اجتماعی همچون امر به معروف و نهی از منکر، کمک به نیازمندان، گسترش آموزش و تقویت مسئولیت اجتماعی تأکید داشت.

نفوذ گسترده سید در مصر موجب نگرانی دولت‌های وابسته به استعمار شد و سرانجام وی از این کشور اخراج گردید.

مبارزه با استعمار فرهنگی و حفظ هویت اسلامی

سید جمال‌الدین تنها به مبارزه با استعمار سیاسی و نظامی بسنده نمی‌کرد. او معتقد بود که استعمار فرهنگی خطرناک‌تر از سلطه نظامی است؛ زیرا هویت و اعتماد به نفس جوامع اسلامی را هدف قرار می‌دهد.

از نگاه او، تقلید کورکورانه از فرهنگ و سبک زندگی غربی، زمینه نفوذ بیشتر بیگانگان را فراهم می‌سازد. وی تأکید داشت که مسلمانان باید ضمن بهره‌گیری از پیشرفت‌های علمی و فناوری، استقلال فکری و فرهنگی خود را حفظ کنند. به اعتقاد سید، احیای هویت اسلامی و بازگشت به آموزه‌های اصیل

اسلام، مهم‌ترین راه مقابله با خودباختگی فرهنگی و حفظ موجودیت جوامع اسلامی است.

عروه‌الوثقی و فعالیت‌های سید جمال در اروپا

پس از اخراج از مصر و هند، سید جمال‌الدین راهی اروپا شد و در پاریس همراه با محمد عبده روزنامه «عروه‌الوثقی» را منتشر کرد. این نشریه به یکی از مهم‌ترین رسانه‌های جهان اسلام در مبارزه با استعمار تبدیل شد.

هدف اصلی عروه‌الوثقی بیدارسازی مسلمانان، مقابله با سلطه غرب و ترویج اندیشه اتحاد اسلامی بود. نفوذ گسترده این نشریه باعث شد دولت بریتانیا ورود آن را به مصر و هند ممنوع کند.

در همین دوره، سید جمال در محافل علمی اروپا نیز حضور یافت و در مناظرات فکری شرکت کرد. پاسخ‌های او به دیدگاه‌های شرق‌شناسانی مانند ارنست رنان، نشان‌دهنده تلاش وی برای دفاع عقلانی از اسلام در برابر انتقادهای رایج در غرب بود.

فرجام زندگی سید جمال‌الدین اسدآبادی

درباره چگونگی درگذشت سید جمال‌الدین روایت‌های مختلفی وجود دارد. برخی منابع علت مرگ او را بیماری سرطان دانسته‌اند و برخی دیگر معتقدند که وی قربانی توطئه‌های سیاسی و مسمومیت شده است. آنچه مسلم است اینکه سال‌های پایانی زندگی او تحت نظارت شدید حکومت عثمانی سپری شد.

سید جمال‌الدین در پنجم شوال سال ۱۳۱۴ هجری قمری در استانبول درگذشت. پیکر او ابتدا در همان شهر به خاک سپرده شد، اما بعدها بنا به درخواست دولت افغانستان به کابل منتقل و در محوطه دانشگاه کابل دفن گردید.

نتیجه‌گیری

سید جمال‌الدین اسدآبادی از برجسته‌ترین مصلحان جهان اسلام در دوران معاصر بود که مبارزه با استبداد داخلی، مقابله با استعمار خارجی و تحقق وحدت اسلامی را به‌عنوان سه محور اصلی اندیشه خود مطرح کرد. او معتقد بود که پیشرفت مسلمانان تنها از مسیر آگاهی، اصلاح فکر دینی، بازگشت به

آموزه‌های اصیل اسلام و تقویت همبستگی میان ملت‌های اسلامی امکان‌پذیر است.

میراث فکری سید جمال‌الدین هم‌چنان در مباحث مربوط به بیداری اسلامی، تقریب مذاهب، استقلال جهان اسلام و مقاومت در برابر سلطه خارجی جایگاهی برجسته دارد. از این رو، اندیشه‌های او هم‌چنان می‌تواند برای نهادها و جریان‌هایی که در مسیر وحدت امت اسلامی و تقویت همکاری میان مسلمانان گام برمی‌دارند، الهام‌بخش و راهگشا باشد.

نویسنده: فرحناز کریم‌نژاد علیشاهی